

III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

УДК 940 (477)

Н. М. Товстоляк

Криворізький державний педагогічний університет

КАТАЛОГИ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В. В. ТАРНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРИДНІПРОВ'Я

Зроблено спробу проаналізувати каталоги колекції українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я.

Ключові слова: В. В. Тарновський, каталог, джерела, Придніпров'я, колекція українських старожитностей.

Сделано попытку проанализировать каталоги коллекции украинских древностей В. В. Тарновского как источники по истории Приднепровья.

Ключевые слова: В. В. Тарновский, каталог, источники, Приднепровье, коллекция украинских древностей.

The article is an attempt to analyse V. Tarnovsky's antiquities catalogs as historical sources of Prydneprov'ya.

Key words: V. Tarnovsky, catalog, sources, Prydniprov'ya, collection of the Ukrainian antiquities.

Наукове дослідження каталогів українських старожитностей музейної колекції відомого українського мецената, громадського діяча Василя Васильовича Тарновського (1838–1899) залишається актуальною проблемою для сучасної історичної науки. Немає ґрунтовних публікацій про колекцію, існує багато різних висловів щодо низької якості колекційного матеріалу, некомпетентності самого В. В. Тарновського, тому розв'язання цієї проблеми значно збагатить наші джерелознавство та історіографію, допоможе від-

новити історичну справедливість. У нашій статті ми розглянемо історію створення каталогів колекції українських старожитностей В. В. Тарновського, проаналізуємо їхній зміст та значення як джерел з історії Придніпров'я.

За словами самого В. В. Тарновського, свою колекцію він почав збирати у молодому віці, на початку 50-х рр. XIX ст. Спочатку основним напрямом колекціонування були рукописні та друковані матеріали з історії Лівобережної України, а також все, що мало відношення до життя та творчості його кумира – Т. Г. Шевченка. Але невдовзі В. В. Тарновський із захопленням почав збирати козацькі старожитності, а також матеріали про життя визначних українців, розглядаючи це як національну справу. Тому сприяла його діяльність у старій українській громаді, співробітництво з Київською археографічною комісією, родинні та дружні стосунки з її членами – М. В. Юзефовичем, М. А. Рігельманом, В. Б. Антоновичем та іншими. До нашого часу не зберігся перший рукописний опис колекції. У «Каталозі музею українських старожитностей В. В. Тарновського» за № 913 записано: «опис старожитностей В. В. Тарновського. Качановка. 1970.» Книга у напіваркуші та оправі. При ньому різні матеріали В. В. Тарновського для каталогу музею». Каталог був складений самим колекціонером [2, с. 344]. Є згадка про те, що був опис кабінету В. В. Тарновського, складений французькою мовою, вірогідно за допомогою дружини, Софії Василівни Тарновської. Вона із золотою медаллю закінчила Смольний інститут шляхетних дівчат у Санкт-Петербурзі, вільно володіла французькою мовою, перекладала.

У роботі над каталогом та описом колекції В. В. Тарновському постійно допомагали В. Б. Антонович та О. М. Лазаревський. У 1880/1881 навчальному році в Київському університеті св. Володимира професором В. Б. Антоновичем було започатковано курс історичного джерелознавства. У цей же період В. В. Тарновський вирішив власним коштом здійснити проект видання каталогу та публікації історичних джерел зі своєї колекції. Активну участь у проекті брали професори Київського університету В. Б. Антонович, В. О. Бець та історик О. М. Лазаревський. Планувалося надрукувати окремими випусками історичні пам'ятки трьох розділів колекції: розділ I – портрети історичних діячів минулого; розділ II – опис та зображення старовинних предметів одягу,

побуту, зброї; розділ III – факсимільні документи XVII–XVIII і першої половини XIX ст. Розділ I складався з 5 випусків, але було видано лише випуск 1, який майже одразу став раритетним виданням. Нам він відомий як альбом «Історичні діячі Південно-Західної Росії у біографіях та портретах» [1]. Читачі побачили його у березні 1883 р. Видання являло собою публікацію одразу кількох типів джерел: зображальні (портрети), рукописні (автографи) та історичні біографії українських гетьманів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Многогрішного, М. Ханенка, П. Сагайдачного, сотника С. Туптала. Автором біографії Б. Хмельницького був секретар Київської археографічної комісії О. І. Левицький, біографії інших були написані В. Б. Антоновичем.

Уперше у Російській імперії читачі змогли не лише познайомитися з життєписом знаменитих українців, але й побачити їхні портрети. У передмові до книги професор В. О. Бець наголошував на тому, що колекція В. В. Тарновського має велику «етнографічно-археологічну цінність», її можна назвати «ледве не єдиним музеєм Південно-Західного краю» [1, с. I]. До кожного портрета надавалася не лише біографічна довідка, але й його легенда, історія самого портрета.

Цікава мотивація видання такого виду каталогів була в передмові до видання: «Для врятування від знищення дорогих залишків минулого можливі два способи: або зібрання предметів було власністю громади і зберігалися в окремому приміщенні, громадському музеї, або з речових зразків робляться малюнки, копії у значній кількості примірників. Перший спосіб збереження предметів у часі є найбільш вірогідним, але недосконалим: наприклад, у випадку війни або ще більше – при пануванні стихійної сили народних мас. Другий спосіб не надає можливості безпосередньо бачити та тримати самі предмети, але проте може більше увіковічити їх засобом копії. Історія має приклади знищення справжніх предметів колекції та збереження відомостей про них завдяки літографічному станку» [1, с. 2]. Цими рядками В. В. Тарновський та його друзі немов бачили майбутнє – події після 1917 р. Можливо, це стало причиною замовлення колекціонером копій з документів: він намагався представити цілісну картину славетного минулого України. Відомо, що деякі історики негативно ста-

вилися до копіювання зображень, портретів, документів, не вважали їх цінними. Але в XVII – XVIII ст. **портретування було рідкістю**, до XIX ст. значна частина зображень майже не збереглася, тому олійні копії з оригіналів, що були зроблені професійними художниками на замовлення В. В. Тарновського та максимально наближені до оригіналу, в наш час можна вважати цінними історичними джерелами. Так, копія з портрета Б. Хмельницького (оригінал – портрет Б. Хмельницького роботи Гондіуса) з картинної галереї графа Осолінського, буда придбана В. В. Тарновським у колишнього Варшавського поліцмейстера І. І. Стороженка. Портрет П. Дорошенка – копія з портрета гетьмана у Волоколамському монастирі, де він був похований. Портрет С. Туптала – копія з портрету в Чернігівському соборі, ще одна копія була в Києво-Кирилівському монастирі, де був похований С. Туптало.

На замовлення В. В. Тарновського колишнім викладачем Київського університету св. Володимира відомим художником Г. А. Васьком було зроблено копії портретів інших гетьманів з мініатюрних зображень гетьманів у літопису С. Величка, що знаходився в імператорській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Портрет Ю. Хмельницького був написаний з портрету в Сумах, портрет П. Сагайдачного – з портрету в залі Київської духовної академії. Таким чином, портрети з колекції В. В. Тарновського можна вважати найбільш достовірними з їхніми старовинними оригіналами. Треба також згадати, що до книги було включено 7 різних варіантів зображень Б. Хмельницького, 2 варіанти з портрету С. Туптала. На останніх двох аркушах книги розміщено автографи гетьманів Б. Хмельницького, П. Тетері, І. Виговського. Як для того часу, портрети та автографи були надруковані дуже якісно.

У подальшому проект видання каталогу колекції було припинено, але на початку 90-х рр. XIX ст., коли колекція В. В. Тарновського значно збільшилася, власник починає випуск каталогу окремими тематичними збірниками. У 1893 р. було надруковано його перший випуск, до якого було включено шевченківський розділ колекції [3]. У наш час цьому розділу спеціалісти дали назву «Шевченкіана Василя Тарновського». До нього було включено 227 предметів – твори Тараса Григоровича Шевченка, його особисті речі, матеріали про життя та творчість, портрети знаме-

нитого українця. Цей випуск також майже одразу став раритетним виданням, його зміст свідчив про розвиток українського шевченкознавства.

Після закінчення археологічних розкопок на Княжій Горі, у результаті чого колекцію старожитностей поповнили понад 2000 предметів, а також значного поповнення відділу Т. Г. Шевченка, рукописів, виникла необхідність складання повного каталогу колекції. Однією з причин прискорення цієї роботи було те, що В. В. Тарновський сильно хворів, у 1889 р. він втратив дружину, у 1896 р. припинив самогубством своє життя син Петро. Сам В. В. Тарновський був напівпаралізований, пересувався в колясці. Власник знав, що старший син, теж Василь Васильович, не буде продовжувати його справу. Треба було визначити долю колекції українських старожитностей, яку він вирішив передати Чернігівському губернському земству за умов відкриття історичного музею його імені.

У 1898 р. В. В. Тарновським було видано великий за обсягом каталог українських старожитностей, передмова до якого була написана самим власником. Значну допомогу в підготовці до видання йому надали О. М. Лазаревський та молодий історик М. Ф. Біляшівський, який на замовлення В. В. Тарновського проводив на початку 1890-х рр. археологічні дослідження на Княжій Горі. До каталогу було включено також частину збірки українських старожитностей родича В. В. Тарновського, М. Я. Тарновського, котрий раптово помер під час проведення розкопок.

Каталог 1898 р. складався з трьох розділів: доісторичного періоду (400 предметів), великокняжого (1728 предметів), козацького періоду (863 предмета), всього – 2991 предмет. Значну частину першого розділу складали артефакти з розкопок на Княжій Горі. Великокняжий період також складався з предметів з цих розкопок та невеликої кількості знахідок на інших територіях. Найцікавішим був розділ козацького періоду. В. В. Тарновський комплектував його різними шляхами: купував у колекціонерів, антикварів, нащадків козацької старшини, особисто здійснив поїздку на територію Війська Запорозького. Ним було проведено фотофіксацію історичних місцевостей запорозького краю, також він збирав друковані матеріали про українське козацтво. Це були зображальні джерела, значний масив речових пам'яток минулого (церковні

речі, вогнепальна та холодна зброя, предмети домашнього побуту, одяг тощо), рукописи, друковані видання, автографи.

Каталог 1898 р. і до нашого часу становить значний інтерес для вивчення джерел з історії українського козацтва, він складений професійно, за методикою, яка дозволяє користуватися ним як історичним джерелом. Але нами було знайдено друкарську помилку в нумерації предметів: у розділі «Портрети історичних осіб» після № 699 (портрет І. Мазепи) замість № 700 надруковано № 670. Таким чином кількість предметів колекції збільшується на 30 предметів [5, с. 74]. Кожний розділ мав свою окрему нумерацію, майже до кожного предмета додано відомості про його походження.

У 1899 р. В. В. Тарновський помер у Києві, де він жив після продажу Качанівського маєтку П. І. Харитоненку. Майже повністю після переїзду до Києва його колекція знаходилася в ящиках, коробках, багато чого було в окремих шафах, зберегалося безсистемно. За заповітом В. В. Тарновського колекцію повинні були прийняти в Чернігові Ф. М. Уманець (душеприказчик небіжчика), члени Чернігівського губернського земства. Було підготовлено приміщення, колекцію перевезли до Чернігова, за впорядкування її предметів взяли на себе зобов'язання подружжя Марії та Бориса Грінченків. Вони облікували всі предмети колекції українських старожитностей, М. М. Грінченко склала опис, після того почалася підготовка до друку «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського», який вийшов у 1900 р.

У передмові до «Каталогу» Б. Грінченко пояснив причини складання нового каталогу тим, що до каталогу 1898 р. не було включено значну частину предметів. Так, з 1539 малюнків та портретів до каталогу було включено лише 9, з 5 тис. рукописів – лише 69 автографів [2, с. 1]. Значно збільшився відділ Т. Г. Шевченка – з 211 до 760 предметів [2, с. 2]. Тому каталог 1900 р. складався з трьох розділів: оригінальних, друкованих та фотографічних портретів і малюнків; рукописів; предметів колекції Шевченка. Каталог був названий авторами другим томом «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського», оскільки першим томом був на їх думку, каталог 1898 р.

До каталогу 1900 р. не було включено бібліотеку друкованих книг, каталог якої після того, як його надрукують, повинен був стати окремим томом. Але до нашого часу каталог бібліоте-

ки В. В. Тарновського так й не було надруковано. Каталог 1900 р. містить цікаву та цінну інформацію з історії Придніпров'я.

Враховуючи те, що за сто років існування чернігівського історичного музею його колекції зазнали значних втрат в роки революції, Великої вітчизняної війни, сам каталог становить значний інтерес як історичне джерело. Розміри нашої статті дозволяють лише коротко розглянути його зміст. Заслуговує на увагу підрозділ «Види місцевостей» розділу I. Серед інших зображень до нього включено оригінальні фото та фотокопії з журналів Придніпров'я та Дніпра: види Дніпра та його порогів – 9 фото (№№ 79–87); види Дніпра та його порогів, зроблені під час поїздки В. В. Тарновського та Д. І. Яворницького у 1887 р. – 10 фото (№№ 88–97); види скель та дніпровських порогів – 23 фото та фотокопій (№№ 98–120) [2, с. 11–12]. До підрозділу «Катеринославська губернія» включено 9 фото та фотокопій (№№ 121–129) [2, с. 12–13]. Вказано авторів фото, фотокопій та назви журналів, де вони були надруковані. Заслуговує на увагу карта «*Demensia Fortecy na Kodackie porogu. Rysował ten plan Frydryk Getkaut inżynier krola Wladyslawa IV*» (№ 37) – оригінал карти фортеці зберігався у Стокгольмському музеї [2, с. 7]. До розділу I включено чимало портретів визначних українських гетьманів, козацької старшини, малюнки з життя козаків, види козацьких місцевостей.

Найціннішим джерелом інформації з історії Придніпров'я є розділ III «Рукописи» каталогу 1900 р. Розділ складений за хронологічним принципом, у ньому багато документів з історії Придніпров'я. Значна частина масиву джерел збереглася до нашого часу, їх можна побачити у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Серед документів XVII ст. – документи українських гетьманів зокрема: універсали [2, с. 236–237], копії грамот царя Олексія Михайловича кошовим отаманам [2, с. 242].

Документи XVIII ст. представлені комплексом джерел періоду гетьмана К. Розумовського: наказ Єлизавети I гетьману про виплату жалування від 9 жовтня 1763 р. (№ 397) [2, с. 288], наказ імператриці гетьману про відносини Криму та запорожців (№№ 398–440) [2, с. 289], наказ про призначення комендантом на Новосіченський ретраншемент секунд-майора Федцова та для утримання прикордонних караулів миргородського полку обозного Мос-

кова та 300 козаків від 20 жовтня 1755 р. (№ 409), наказ про запорозькі володіння: землі, річки, угіддя [2, с. 291].

Серед документів періоду гетьмана К. Розумовського чимало указів про непокору запорожців, їхні конфлікти з російськими військами та командуванням. Разом з тим є документи, що регулюють життя краю: про карантин серед козаків у зв'язку з епідемією на турецькому кордоні (№ 413), наказ імператриці та розпорядження К. Розумовського про видачу будівельних матеріалів на відбудову 21 куреня після пожежі від 22 листопада 1756 р. (№№ 418, 419, 420), про знищення внутрішніх митниць та правила утримання прикордонного мита (№ 421), наказ К. Розумовського про заборону ввозу вина з Польщі до Малої Росії, Січі Запорозької та в Нову Сербію від 18 жовтня 1762 р. (№ 440) [2, с. 292–293]. Є документи про оплату грошей Війську Запорозькому мідною монетою та заборону вивозу за кордон срібної монети від 7 липня 1764 р. (№ 463) [2, с. 298]. До № 464 каталогу включено 46 документів (1764–1765 рр.) про Українську лінію, заснування Новоросійської губернії та набору до пікінерських полків [2, с. 299].

Особливо цінними є документи особистого архіву дворян Тарновських за 1684–1899 рр. В особистому архіві Тарновських (понад 1000 документів) можна знайти різноманітний матеріал про життя, громадську, меценатську, державну діяльність представників цієї знаменитої родини. Відомо, що значний доробок в систематизацію та впорядкування документів родинного архіву зробили Марія та Борис Грінченки. Вони запропонували ту схему класифікації документів, що залишилася до сьогодні, як приклад: на початку 1900 р., коли колекцію В. В. Тарновського привезли з Києва до Чернігова, особистий архів був у вигляді великої купи паперів, які спочатку треба було розібрати. Завдяки тому, що упорядники музею знали почерк багатьох відомих українців, самовіддано працювали на користь української національної справи, ця робота була закінчена всього за рік, до того ж безкоштовно [2, с. 10].

Отже, каталоги українських старожитностей колекції В. В. Тарновського є цінними джерелами з історії Придніпров'я, що сприяли розвитку історичних знань (пошук, збирання, колекціонування, вивчення історичних старожитностей), піднесенню національної свідомості. Вони склалися за участю власника, відомого

мих українських учених, істориків, громадських діячів В. Б. Антоновича, В. О. Бець, М. Ф. Біляшівського, Д. І. Яворницького, О. М. Лазаревського. Робота над ними стала одним з досягнень української школи джерелознавства. Каталоги – результат подвижницької праці визначних діячів українського національного відродження в царині національної історії, джерелознавства, пошуку, збирання, дослідження і публікації музейних скарбів. Колекція українських старожитностей стала основою Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. На початку ХХ ст. виникла ідея створення на його основі Лівобережного Осолініума. Але визначним науковим осередком музей став лише після здобуття Україною незалежності у 1991 р.

Вивчення каталогів українських старожитностей колекції В. В. Тарновського допомагає повернути до наукового обігу невідомі, маловідомі або свідомо замовчувані досі історичні джерела. Каталоги є носієм історичної інформації, яка за умов втрати оригіналів, дозволяє перейти до пошуку джерел у друкованих виданнях та фондах архівних та музейних установ. Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського є складовою вітчизняної та світової історико-культурної спадщини й інформаційних ресурсів суспільства, робота над їх вивченням має бути продовжена. Заслуговує на увагу думка про перевидання каталогів колекції українських старожитностей В. В. Тарновського з метою популяризації історичної спадщини та зручності наукових досліджень наших сучасників.

Бібліографічні посилання

1. Исторические деятели Юго-Западной России: в биографиях и портретах / сост. В. Б. Антонович, В. А. Бец по коллекции В. Тарновского. – К., 1883.
2. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского: Том II / сост. Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1900 // Приложение к № 7 «Земского сборника Черниг. г.», 1900.
3. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского: Выпуск 1: Шевченко. – К., 1893.
4. Каталог Украинских древностей коллекции В. В. Тарновского (с приложением 16 таблиц фототипных снимков) – К., 1898.

Надійшла до редколегії 1.12.09